

NÉMETH PÉTER MIKOLA

Madách, a lírikus

Beszélgetés a nyolc éve elhunyt

Dr. Kerényi Ferenc színház- és irodalomtörténésszel¹

Madách Imrét halhatatlanságában „középiskolás fokon” jobbára úgy ismeri a mai diákság, mint azt a költőt, aki megírta egyetlenegy, egyetemes, színpadra szánt művét, Az ember tragédiáját. A Mózes, A civilizátor, a Csák végnapjai, a Mária királynő, a Férfi és nő című műveiről és más írásairól már jóval kevesebbet hallani, tudni. A Lantvirágok című kötetén kívül megjelent verseiről már nem is beszélve. De mi lehet ennek az oka? Egyrészt talán az, hogy kevés olyan magyar szakos gimnáziumi tanár van, volt a közelmúltban, aki Madáchról mint az ihletett lírikusról tartott volna akár csak rendhagyó irodalomórákat is. Pedig jó lett volna tudatosítani a felnövekvő nemzedékekben, hogy több mint húszesztendő s benső filozófiai készülődés, lírikusi építkezés, lázas költői munka, verstrás és „versfarigcsálás” előzte meg az emberiségköltemény megírását. A teremtő lélekben évtizedeken át készülődött annak lehetősége, hogy megszülethessen a halhatatlanság műve. Madách életének erről a kezdeti, nagyon lényeges korszakáról, a készülődés idejéről beszélgetünk Kerényi Ferenc színház- és irodalomtörténésszel.

Madách Imre miként vált költővé? Született költő volt-e, a szó klasszikus értelmében? Poeta doctusnak számított-e a saját korában? Vagy kár erről így gondolkozni? Egész egyszerűen hagyjuk meg őt drámaírónak, annak a halhatatlan drámaköltőnek, akít a közvélemény általánosságban egyműves alkotóként ismer?

– Én azt hiszem, hogy a 20. század végén szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, ami régen, úriasszonyok lapjában karácsony táján körkérdésként hangzott el: hogyha ön egy lakatlan szigetre vetődne, akkor mit vinne magával? Melyik könyvet és mi egyebet? Számunkra, az ezredfordulón, ez a kérdés úgy vetődik fel, hogy mi lesz, amit a harmadik évezredbe, a 21. századba szándékunk szerint magunkkal viszünk. Vannak olyan tárgyi emlékeink, amelyek igazoltan, pecsétetes papírral, dokumentálhatóan a világörökség részét képezik. De felvetődik az a kérdés, és ez a mi számunkra legalább annyira izgalmas, mint a nagy nemzetek számára, hogy egy kis nép irodalmából mi az, ami, ha nem is pecsétetes papírokkal, ám szellemi ha-

---

¹ Elhangzott a váci Madách Rádióban a drámaköltő születésének 175. évfordulóján.

tárátlépésre készülve, az európai közkinccsnek és a világirodalomnak a része lesz. Nos, ahogy Bartók Béla zenéje egyértelműen velünk jön a 21. századba, a régi magyar irodalomból két név merülhet fel így: az egyik Petőfi Sándoré, a másik Madách Imréé. Miután mindkét klasszikus életműve a művelt világ számára többnyire jó szintű fordítások segítségével elérhető, olvasható, így nyilvánvaló, hogy ők ketten a világirodalom részei maradnak.

Az, amit bevezetődben említettél, az azért is fontos kérdés, mert ebben már nekünk, magyaroknak is felelősségünk van. Vagyis ha mi minden segítséget meg nem adunk a világnak a fordításokhoz, a más nyelveken való megjelenéshez, akkor nem várhatjuk el senkitől sem, hogy a klasszikusainkat valóban megismerje. Tehát, ha nem nevelünk értő irodalmárokat az egyetemeinken, nem bontjuk ki a művekben lévő esztétikai szépséget, eszmetartalmat, és nem a világirodalmi értékeinkkel kérünk belépőjegyet Európába, akkor most nagyot hibázunk. Ilyen értelemben ma valóban jóval nagyobb a tanárok, az irodalomtörténészek, sőt a művelt olvasók felelőssége is, mintsem gondolhatnánk.

Hogy csak két klasszikusunknak volna biztos világirodalmi belépője Európába? Ahogy ezt hallja, kétségbeesik az ember és kétségbe esve rákérdez. Na de hát mi lesz Janus Pannonius, Balassi, Vörösmarty, Arany János, Vajda, Komjáthy verseivel? És mi lesz a nagy nyugatosok: Ady Endre, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád élete művével? Jókairól, Móriczról, Nagy Lajosról már nem is beszélve. És mi történik majd József Attila, Pilinszky János, Nagy László, Weöres Sándor, folytathatnám még a névfelsorolást, és mások verseivel. Velük valójában mi lesz?

– Értük meg kell harcolnia az utókornak. Itt a különbség az, hogy Petőfi és Madách már benne vannak a világirodalmi köztudatban, tehát az ő esetükben minőségében más a feladatunk. Benne kell tudnunk tartani őket, mert ahogy az irodalom időszalagja nyúlik, érthetően egy-egy kisebb nemzet irodalmára, egy-egy korszakra és egy-egy alkotóra kevesebb idő jut. Ezt jól láthatjuk az újabbnál újabb iskolai tantervekben is. Ez ellen nincs mit tenni. Ez egy objektív tény. Ez egy szükségszerűség. Tehát őket bent kell tartani, de mindenáron a világirodalmi közgondolkodásban. A többi magyar költőért meg hadakozni kell. Őket meg kell ismertetni a világgal, be kell vezetni a nevüket először is Európában. Le kell fordíttatni a műveiket. Madách művei már ott vannak, abban a folyamatban, nagy sorozatban, amiben az európai művelődéstörténet Dantét, Goethét, Madáchot, Lessinget, Byront, Milont, Victor Hugót és Ibsent besorolta. Ezt az emberiség történetében lényeges sorozatot a *Peer Gynt*tel zárja. Tehát ő mint magyar drámaköltő egyértelműen benne van ebben a fősodorban, a nagy emberiségtörténetek-folyamban. Ő még véletlenül se Goethe-epigon, ahogy ma is hallani olykor. Hanem igen is ennek a világirodalmi folyamatnak a teljes jogú tagja.

További felvetéseidre választ keresve más kérdés az egyműves szerző fogalma. Hogy mit is jelent ez? Mi magyarok hajlamosak vagyunk, úgy, ahogy a bevezetődben mondtad, abszolutizálni. Van egy Katona Józsefünk a *Bánk bán* című drámájával, van egy Madách Imrénk *Az ember tragédiájával*, vannak egyverses költőink, akiktől már csak egy-két verset tudunk, vagy csak egy szállóigét, vagy egész egyszerűen csak egy verscímet. Ebbe valóban nem lehet belenyugodni. De ezennel a kérdésünk most az, hogy vajon Madách Imre minek tekintette önmagát? Ma már, azt hiszem, hogy itt az a pontos kifejezés, ha fellengzősen egy picit vagy épp romantikusan, de Madáchot drámaköltőnek tekintjük. Tehát nem drámaírónak, a szó kiváló dramaturgia értelmében. Ilyen volt például Szigligeti Ede, aki halálpontosan tudta, hogy a színházi közönségnek mire van szüksége. Naprakészen szállította a darabjait. Ha műsorpolitikai ínség volt, akkor négy-öt nap alatt megírt egy játszható vígjátékot. Ebben az értelemben tehát nem drámaíró Madách, hanem drámaköltő. Mert jó tudatosítani, hogy *Az ember tragédiája* szellemi épületébe évtizedeken át hordta a szellemi muníciót, az építőanyagot, a téglákat. Nyakasan megküzdött a megfogalmazás nehézségeivel. És ebben a végső fázisban éppen az volt a szerencséje, hogy Arany János állt mellette. De ez a hosszan tartó elszánt küzdelem azt is jelentette, hogy az egész madáchi életmű beleépült a Tragédiába. A lírájából pedig ezt az életművet, *Az ember tragédiájához* vezető utat ki tudjuk kövezni, ki tudjuk rakni, ami a világhírnév felé vezetett. Az idején Madách szavalóverseny kiváló alkalmat adott arra, hogy ne csak a Tragédiát s annak verses segédanyagait, szellemi jegyzeteit tekintsük át alaposabban, hanem hogy a drámaköltő lírájában is elmélyedjünk. Úgy, miként a kor nagy magyar gondolkodóinak problémáiban. Madách Imre a költő gondoljaiban, olyan értelemben, hogy ő nem volt alanyi költő a szónak abban az értelmében, miként Csokonai Vitéz Mihály vagy épp Petőfi Sándor, akiknek természetes anyanyelvük volt a vers. Petőfi a legmostohább körülmények között, hózivatarban gyalogolva képes volt fejben verset írni, utána hosszú gyaloglás után megérkezett valahová, egy melegebb helyiségbe, és máris le tudta írni a kész verset javítás nélkül. De hát Madách nem ezek közé a költők közé tartozott. Ő valóban tudós költő volt. Pontos volt a kifejezése, az arányérzéke, az árnyaltsága. Iszonyú mennyiségű az az érzelmi- és ismeretanyag, amit a verseiben lavinaként görgetett, mindenféle megfogalmazási nehézségeivel együtt. Persze ez nem jelenti azt, hogy nincsenek Madáchnak olyan opusai, amelyek jegyzet nélkül is élvezhetőek. Most javasolom, hogy máris tegyünk egy próbát, mert ha már a két magyar világirodalmi nagyságról beszéltünk eddig, akkor figyeljünk oda arra, hogy Madách Petőfiről, röviddel Fehéregyháza után milyen halálpontos, világirodalmi szempontból is helytálló jellemzést ad.

*Jó, akkor lássuk Madách Imre Petőfi sírján című versét!*²

Nem mondja kisdéd síri jel:
E zugban porlik tested el.
És jól van az, mert így a sír,
Amelyen egy hon népe sír
S körülragyogja szellemed,
Egész e honnak keble lett.

*

Te a szabadságot megüdvözlöd
Még bölcsejében, az viszont neked
Utolsó búcsuzásaként megírta
Ágyúdörgésekkel – sírversedet.

És ugyanakkor még napjainkban is kétségek vannak afelől, hogy hol és mikor is halt meg Petőfi. A segesvári csatában Fehéregyházánál vagy épp a szibériai Barguzinban? Ki tudná megmondani? De azt hiszem, ez csak a tények szintjén fontos, a lényeg az, hogy a legenda tovább él, Petőfi versei valószínűleg is tovább írják önmagukat a lelkekben, a történelemben. Ez a leglényegesebb igazság.

Visszatérve eredeti gondolatfonalunkhoz, Madách lírájához, akkor tehát mennyire volt borúlátó a drámaköltő saját és nemzete sorsa tekintetében? Mennyire hitt, mondjuk a világ, a mi világunk megváltoztathatóságában, humanizálhatóságában? Ha néhány versére gondolok, mondjuk épp A halál költészetére, vagy az Önmegtágadás, az Ősszel, a Hová lett most a rút idő címűre, az Egy örült naplójából kiemelt részletekre, a Hit és tudásra, az Aradi sírra, a Síri dalra például, akkor meg kell vallani, hogy bizony meglehetősen borúlátó költői lélek vallomásairól van itt szó. Vajon Nógrádból, Alsó-Sztrégováról és Csesztvéről, az Isten háta mögötti palóc valóságból nézvést, az akkori kor embere 1848/49-et követően, egy vesztes forradalom és szabadságharc után, börtönviselten, elváltan hogyan is láttathatta volna másként a világot, mint ahogy saját sorsa szerint megtapasztalta. Az élet-történetből is nyilvánvalóan adódik a kérdés, hogy Madách Imre lelki alkata szerint volt pesszimista ember vagy egész egyszerűen a kor szelleme volt eleve dekadens?

– Én azt hiszem, hogy a romantika korának költői általában Európában is már sokszor és sok mindenben csalódtak. Csalódtak egyszer a felvilágosodás naiv nevelésméleteiben. A jó mellett érvelve tehát abban, hogy az emberek racionálisan, észérvekkel meggyőzhetőek. A következő generációt jóra tanítva, már magától értetődően az ésszerűt, a jót és hasznosat fogja

² A rádióműsorban Szabó András előadásában hallhatta a közönség.

mívelni. Később kiderült, hogy a francia forradalom eszméiből mi lett, kiderült többek között az is, hogy a szabadelvűség, a klasszikus liberalizmus a '48-as forradalmakba torkollott. Kiderült, hogy az 1848/49-es európai forradalmak a Petőfi által megénekelt világszabadságot nem hozhatják meg. És akkor mindehhez hozzáadódik még a magyar probléma, a szabadságharcot túlélők felelőssége. Én inkább úgy fogalmaznék, hogy Madách egyszerre Ádám és egyszerre Lucifer. És nem véletlen, hogy a 20. században éppen az egyik legnagyobb drámaköltőnk, Örkény István volt az, aki ezt a szintetikus látásmódot saját maga számára is írói mintának tekintette a madáchi életműből. Madách egyszerre Ádám, a naiv, a lelkesedő, a nyitott ember, a minden újért rajongó lélek. És ezáltal a szabadságra vágyó, kitárulkozó szereplő, aki óriási támadási felületeket hagy magán, iszonyúan sebezhetővé válik. S ugyanakkor a másik, a már többször csalódott cinikusabb, a hideg ésszel és az érzelmet magától elhárítani igyekvő luciferi magatartást is képviseli. Tehát Madách világlátásában ez a kettősség tagadhatatlanul létezik. Ez nyilvánvaló, hogy alkati sajátosság is, de nem lehet azt mondani, hogy egyértelműen pesszimista, mert benne van az újrakezdés akarata és lehetősége is. Az 1849 utáni emberi-költői magatartás, bár azt lehetne mondani, hogy utolsó ilyen lehetőség volt a magyarság történetében, mi már tudjuk, hogy erre az újrakezdési képességre, erre nagyon is szükségünk volt és van. Ebből a szempontból Madách generációja azért is értékes korosztály, mert az ő értelmiségi magatartásukban, így a drámaköltőiben is benne van a történetek elemzésének az igénye, az erővonalak meghosszabbításának az akarata a jövőre nézve. Ezek *Az ember tragédiájában* a Madách korához viszonyított jövőbeli képek, ezek nekünk mára már a jelen színei, és benne van az önkritika képessége is. Tehát mi magyarok mindig hajlamosak voltunk arra, hogy a vereségekért, a bukásainkért bűnbakot keressünk és találjunk is. „Ideális” bűnbak a világsi fegyverletétel okán például Görgey Artúr. Az egész Görgey-kérdés ma újra felhorgadt megint.

Petőfi sorsáért hagyományosan Szendrey Júliát és Egressy Gábort „illett” felelőssé tenni, hogy ők küldték szinte az erdélyi halálba. És még hivatkozhatnánk másokra is. De ez a fajta önszemlélődő, önkritikus, öntépelődő és önmarcangoló hazaszeretet, emberi magatartás ott van Madách lelke mélyén és ott van valóban Arany Jánoséban is. Nagyon is jellemző, hogy a pesszimista kortársak egy része is már eleve túl borúlátónak tartotta Madáchot költeményei olvastán. Arany Jánost pedig gondosan lebeszéltek, hogy ilyen műveket írjon. Ott van példának okáért *A nagyidai cigányok*, Arany szabadságharc után rögtön írott költői reflexiója, amire Toldy Ferenc, az akkori irodalomtörténet-írás pápája azt mondta, hogy Arany inkább magyar Odüsszeusz legyen, és magyar Odüsszeiákat írjon, mintsem ilyen pesszimista műveket. Tehát nálunk a nemzeti önismeretben az önkritikus alapállás egy meglehetősen gyenge vékony vonalat képez, de ha a legnagyobbjainkat megnézzük, akkor az önmarcangoló, önkritikus szemlélet folytatódik

a 20. században Adyval és másokkal. Akkor éppen ez az, ami újszerű, modern. Véleményem szerint a 21. században ez a modern értelmiségi magatartás tovább él majd. A *Költő és szabadság* című verse az 1849 utáni, bizonyos értelemben általánosítható, bukás utáni hangulatnak a szintetikus látásmódját tartalmazza. Persze a történelmi körülmények változnak, de itt kapunk választ a küzdéseszmé kérdésre, amit Madách *Az ember tragédiájában* az ember alapvető kritériumának nevez, tehát a küzdést magát. Az újraéledés, az újraindulás, a felkelés, a küszködés képességének megtartása az embernek nagyon fontos lételeme.

Költő és szabadság

Nap a szabadság, nincs nélküle élet
És nincs öröm, hová nem néz be,
Arany zománcot von a pórgunyhóra,
Meg a magas kastélyfedélre.
És hold a költő, mely, ha az éj eljő,
Még egy sugárt hoz el magával,
Zálog gyanánt, hogy a nap még nem halt meg,
Hogy eljő még a véres hajnal.

Ez a reformkori hevülettel megírt vers a szabadságról, amiről annyiféleképpen gondolunk ma is, mert relatív volt és maradt a mi 20. századi szabadságunk is, amiről Utassy József például azt írta: a Szabadság az emberiség abszolút nulla foka. Erről valószínű, hogy a költők eldiskurálnak még egy jó ideig a „Jöjj el szabadság, te szülj nekem rendet” József Attila-i óhajával. Én azonban találtam Madáchnál olyan verseket, amelyekből már-már baudelaire-i hangokat vélek kihallani. Hogyan is írta Ady: „Jönni szokott időnként egy piktor, ki újat lát. Megfesti. Megtanítja önöket új színekre. És ezzel megtanította önöket látni. Baudelaire hangulatait Baudelaire előtt biztosan, határozottan nem érezték az emberek. De jött ő. Megérezte ő. Verseiben beszámolt róluk, s megtanított minket új hangulatokra”. Ezek a mondatok Madách verseire is igazak. A Hit és tudás című opusának most csak egyetlen egy versszakát idézve: – „Elporlad a természet románca / Rothadt bűz váltá fel a szerelmet, / Csak halált lelék a rózsajkon, / S a virágszál csak halált lehellett.” – a rothadás és romlás dekadens előérzetének leírásában. Itt olvasható az a baudelaire-i sor, ami némi megszorítással a Romlás virágai kötet életérzésére vonatkoztatható. De itt van egy másik részlet A szív és ész című versének egyetlen sora: „Az ember sorsa, hogy romlás legyen csak...” Tehát igenis Madách Imre megelőlegez valamit már eleve a 20. századi életérzéseinkből. Nyilvánvaló, ahogyan már mondtad is, ő ott lesz a 21. század világirodalmában is. De hát ettől ő még továbbra is ama dekadens áramlatok képviselője marad, amit nevezhetünk mi akár magyar

„Kis határodon nagy eszmék”

vagy épp európai fátumnak is. Ám ez nem változtat a lényegen, azon az örökös luciferi kérdésen, hogy „Aztán mi végre az egész teremtés?”.

– Itt tulajdonképpen egy nagyon alapvető történetfilozófiai kérdés rejlik a háttérben, és ennek a kétféle megközelítésnek már a reformkorban is megvolt a nyoma, a belső harca. És nem véletlen, hogy a legnagyobb magyar művekben, s a legnagyobb magyar drámai költeményekben, európai emberiségkölteményekben van ennek nyoma. Az egyik az a lehetőség, hogy az emberiség nem halad előre, csak körben jár. Ezek a korszakoknak a híres körforgás-elméletei, amelyek már a reneszánsz óta kísértik az emberiséget, de a francia történetíró-iskola a 19. században újra felfedezi őket. Hadd utaljak itt egy szintén klasszikus és romantikus fejezetre, Vörösmarty *Csongor és Tündéjében* az Éj monológjára, amelyik ugyanezt a körforgást tükrözi. Mindehhez a világérzéshez kapcsolódott egy másik gondolkodást formáló lényegi elem, ez volt a haladásnak, az előrelépésnek, a világszellem fejlődésének az a hegelianus tana, amit a Madách–Petőfi nemzedék magáénak vallott, ami ’48-nak az egyik legszilárdabb eszmei alapja volt. Na már most, ennek szinte természetes velejárója volt, hogy egy olyan sokk után, ami 1848/49 után bekövetkezett, az elbizonytalanította a felnövekvő nemzedékeket. Gondoljuk el, hogy a szabadságharc, a világszabadság bukása mekkora sokk volt. Olyan volt ez, mint apáink, nagyapáink nemzedékének Trianon. A vesztes második világháború az apák nemzedékének olyan volt, mint ’56 a mai középkorúak generációjának. Egy ilyen sokkhatás után mindent újra mérlegre kell tenni. És így felerősödik az a kétség is, hogy egész egyszerűen nincs tovább. Ezzel összefüggésben itt egy nagyon érdekes dolog történik. A magyar költészetnek talán legértékesebb vonulatáról beszélgetünk most. És akkor még nem is említettük Kölcsey Ferenc *Vanitatum Vanitas*, minden hiábavaló gondolatfolyamát. Az tud nagyon kétségbeesni, aki valamire feltette az életét. Mert, aki nem tette le valami mellett meggyőződéssel a voksát, nem döntött valami mellett határozottan, az nem tud igazán kétségbeesni. Á, ez se sikerült, bosszankodik, rálegyint, aztán megy tovább, és próbál valami mást. Ám az, aki lelkiismerete szerint, határozottan feltette az életét valamire, és a magyar irodalomnak ez az értékes vonulata valóban elkötelezte magát a világszabadság mellett. Mindegy, hogy mikor: a 19. vagy a 20. században, az a valaki tud igazán keserű és csalódott lenni. És mivel költő, tehát önkifejező ember, művész, ezt meg is fogalmazza. Az a csodálatos ezekben az életművekben, hogy így is, meg úgy is olvashatóak. Tehát képesek vagyunk jövőbeli biztatást kiolvasni belőlük. De borús hangulatunkban a saját legrosszabb előérzeteinket is megtaláljuk bennük. Ezért beszéltem az előbb szintetikus látásmódról. És ez valóban csak a legnagyobbak sajátja.

Igen. Valójában így lehet, hogy minden lelki alapállás és olvasat kérdése.

– Ezért fontos az, amiről a bevezetőben beszéltünk. Hogy ne tudjuk le egyszerűen s mindenkorra klasszikusainkat középiskolai kötelező olvasmányokként, hanem, igen is, amikor ilyen vagy amolyan hangulatban vagyunk, akkor vegyük a fáradságot, menjünk oda a könyvespolchoz, s vegyük le műveiket, s akkor mindennapjaink hangulataira hagyatkozva olvassuk őket újra, mert akkor nem válnak elfelejtett, halott szerzőkké, és akkor talán időről időre segítenek is nekünk. Nagyon gyakran kapom azt a kérdést a Madách-művek előadása kapcsán vagy épp Madáchról beszélgetve, hogy hogyan lehetséges az, hogy a drámaköltő a jövőt ennyire világosan előre látta. Ez ugyebár, a *semminek* a kiváltsága. Nem, szó sincs erről. Hanem arról van szó, hogy meg lehet hosszabbítani bizonyos erővonalakat az emberiség fejlődésében. Madách ezeket hosszabbította meg a jövőbe nézve, és ezek metszéspontjában helyezte el a falanszter emberét, az úrjelenet emberét és az eszkimó szín emberét. És mivel jól helyezte el őket, ezért aktuális napjainkban ma is. Ezért Madách jövőképéből a mi jelenünk kiolvasható, már csak azért is, mert ugyanezekkel a gondokkal szembesülünk. Ha lefordítom a *Tragédia* nyelvezetét a mai nyelvezetre, akkor azt látni: a röghöz-, a földhözkööttség, az emberiség és a föld erőforrásainak kimerülése a napi gondjaink közé tartoznak, továbbá a technikai társadalom egyenlősítő vonásai, az üretika kérdése ma egyre erősebb. Mai nyelven szólva, ezek a megoldatlan gondjaink most váltak csak igazán problémává. Madách ezeket előre jelezte, megoldani viszont nekünk kell. Ebben segítenek a klasszikusaink, így Madách is.

És van itt még a számtalan problémahalmazban több, de valóságosan is egy lényegi kérdés mindenképp, az a kozmikus álmaink közül való, s így szól: vajon létezik-e rajtunk kívül is civilizáció a világmindenségben? Békétlenségünkben olyan békés társadalomról álmodunk, melynek tagjaival érdemes volna minél előbb vagy utóbb működő kapcsolatot teremtenünk, mert az talán úgy hatna ránk, mint annak idején Einstein relativitáselmélete, némiképp megváltoztatná a gondolkodásunkat, a világlképünket, trendezné az egymáshoz való emberi viszonyainkat, az egész földi létünket.

– Így van. Ám itt hajlamosak vagyunk a bezárkózásra, tehát hogy hagyományosan kis népnek, vesztés népnek nyilvánítjuk magunkat, ezzel mintegy ki is rekesztjük magunkat, de másokat is kirekesztünk a kozmikus egészből. Hadd mondjak el ezzel kapcsolatban egy nagyon érdekes felvetést arra vonatkozóan, hogy itt nekünk mégis milyen kultúrkörökben kellene gondolkodni. A legszélesebb kultúrkör az univerzum, amit az előbb említettem. Néhány évvel ezelőtt történt, hogy a *Tragédia* összefüggésében, az eszkimó szín témájában a Színművészeti Akadémia, ahol tanítok, szervezett egy nemzetközi színművészeti diáktalálkozót, s ott mindegyik csapat meg-

rendezte – mutatott be persze saját darabokat is – az eszkimó színt. Fölöttébb érdekesre sikerült az amerikaiak bemutatója. Ezek a fiatalok nem Európából elszármazottak voltak már, hanem született amerikaiak. Ezek azt mondták, kérem szépen az eszkimó nem ilyen. Mi ismerünk, ún. „nyershúsevő” jupik és inuit nyelvjárású eszkimókat, de azok nem ilyenek. És különben is, miért épp az eszkimó? Ez, kérem, megkülönböztetés, diszkrimináció. Akkor elmondtuk az Amerikából érkező színművészhallgatóknak, hogy Voltaire óta az öneszkimó a francia és az európai kultúrában az amorfot, az alaktalant jelenti, már legalább kétszáz éve. De Madáchot ebben akkor sem értették. A másik kérdésük az volt, hogy miért mondjuk azt, hogy *Az ember tragédiájában* csúcspont, s az újabb kori európai történelemben a tetőpont a francia forradalom. Miért pont az? Ők ezt nem így látják. Tehát, akkor döbentünk rá, éppen Madách ürügyén, hogy mennyire bezárkózott a mi kultúránk szemlélete. Nagyon sok ilyen találkozásra van szükségünk, nagyon sokra, hogy képesek legyünk nagyobb kultúrkörökben gondolkodni, el tudjuk fogadni, be tudjuk fogadni azokat, mert így jutunk el valóban a kozmikus kérdésekig. És ez lehet a 20–21. századi művelt ember kiváltsága. Nem kell most már ideológiákra, útmutatókra, segédeszközökre hagyatkoznunk. Ez a korszak hál’ Istennek lezárult, és emiatt nagyobb lesz az egyén, az értelmiségi, a humanista ember felelőssége is, azt hiszem.

Nyilvánvalóan, ahogyan Bartók Béla is eljuthatott még életében, mint zeneteremtő lélek, a kozmikus egészbe, beszélgetésünk elején említettük is, hogy ő egész biztosan átvit majd a 20. századi „rubiconon”, miként reményeink szerint Madách Imre is az emberiségtörténet dákaköltői között foglal majd végérvényesen helyet a harmadik évezredben.